

ე. ხინთიბიძე
„ვეფხისტყაოსნის“ იდეურ-მსოფლმხედველობითი
სამყარო

თბილისი 2009
„ქართველოლოგი“
გვ. 41-49

V. არისტოტელე და რუსთველი

ნათლად მინდა გამოვკვეთო ჩემს მიერ ზემოთ ჩამოყალიბებული დებულება: არისტოტელიანური ან არეოპაგიტული ნაკადის გამოვლენა რუსთველის მსოფლმხედველობაში, ჯერ კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ რუსთველი არისტოტელიანელია ან მისი მსოფლმხედველობა არეოპაგიტიკაა. უფრო კონკრეტულად: ჩემ მიერ *ვეფხისტყაოსნის* მსოფლმხედველობით სისტემაში გამოვლენილია შუასაუკუნეების და რენესანსის ეპოქების არისტოტელიანურ ფილოსოფიურ ნაკადთან მიმართების სხვადასხვა ასპექტი. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ მე რუსთველს არისტოტელიანელად ვთვლიდე. ამის ნათელსაყოფად აქვე მინდა წარმოვადგინო საგანგებო ნარკვევი არისტოტელიანურ ფილოსოფიურ ნაკადთან რუსთველის მიმართების და არისტოტელეს ფილოსოფიიდან *ვეფხისტყაოსნის* მსოფლმხედველობითი სისტემის განსხვავების ჩემეული გააზრების თაობაზე.

არისტოტელეს პოპულარობისა და საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაზე მისი ფილოსოფიის გავლენის თვალსაზრისით ძნელია მოიძებნოს უფრო საინტერესო ეპოქა, ვიდრე გვიანდელი შუასაუკუნეები, კერძოდ, XII–XIII საუკუნეები იყო. XII საუკუნის განათლებული ევროპის თვალში არისტოტელე უპირველესი ავტორიტეტია. უფრო ადრე მან ეს დიდი სახელი, როგორც ცნობილია, არაბულ სამყაროში მოიპოვა. ამ თვალსაზრისით კი განსაკუთრებით იქცევს ყურადღებას XII საუკუნის დიდი არაბი ფილოსოფოსის, ავეროესის ეპოქა.

როგორც ჩანს, XII–XIII საუკუნეებში არისტოტელეს ამგვარი ავტორიტეტის ლოკალიზება დასავლეთ ევროპითა და არაბული სამყაროთი არ იქნება სწორი. არისტოტელე უდიდეს ავტორიტეტს მოიპოვებს აღმოსავლეთის ქრისტიანობაშიც, კერძოდ საქართველოში. გვიანდელი შუასაუკუნეების ქართული აზროვნების განვითარებაზე იგივე ფაქტორები ახდენდა გავლენას, რაც იმავე ეპოქის დასავლეთ ევროპული აზროვნების ფორმირებაზე. ეს იყო საუკუნეების მანძილზე

ქართულ ენაზე სრული სახით თარგმნილი და გადამუშავებული დიდი ბერძნულენოვანი პაგრისტიკა, XI საუკუნის ბიზანტიური სქოლასტიკა, არაბული მეცნიერება და ფილოსოფია და ახალწარმოჩენილი ანტიკური ლიგერატურულ-ფილოსოფიური იდეალი. ქართულ ინტელექტუალურ სფეროში XII საუკუნიდან დაწყებული არისტოტელეს ავტორიტეტი იზრდება და ეს ავტორიტეტი დამყარებულია არა მხოლოდ ქრისტიანულ დოგმატიკაში გამოყენებულ არისტოტელეს ფილოსოფიაზე, არამედ “ჭეშმარიტი არისტოტელეს”, “ახალი არისტოტელეს” აღმოჩენაზეც. აღმოსავლურ ქრისტიანობაში ქრისტიანული დოგმატიკის ყველაზე დიდ სახელმძღვანელოდ მიჩნეული იოანე დამასკელის „წყარო ცოდნისა“, რომელიც ფართოდ უღებდა დოგმატიკის კარს არისტოტელეს დიალექტიკას, X საუკუნიდან დაწყებული XII საუკუნემდე სამჯერ ითარგმნა ქართულ ენაზე. მეორე მხრივ კი XI–XII საუკუნეთა მიჯნაზე იოანე პეტრიწი ბერძნულიდან ქართულ ენაზე თარგმნის საკუთრივ არისტოტელეს ორ რიგორიკულ-ლოგიკურ ტრაქტატს: “გოპიკა” – Τὰ τοιαῦτα და „განმარტებათა შესახებ“ – Περὶ ἔκταξις. არისტოტელე შემოდის ამავე პერიოდის ქართულ ენაზე როგორც წარმართული ნეოპლატონიზმის გზით, კერძოდ, პროკლე დიადოხოსის „თეოლოგიური ელემენტების“ იოანე პეტრიწისეული თარგმანით, ასევე არაბული არისტოტელიანელებით, კერძოდ, ავეროესის სრული სამედიცინო კურსის თავისუფალი გადამუშავებით („წიგნი სააქიმოჲ“). არისტოტელეს უდიდესი ავტორიტეტი ამ პერიოდის ქართული საზოგადოებრივ-ფილოსოფიური აზრისათვის გამოიხატება, ერთი მხრივ იმით, რომ იგი ქართულ ორიგინალურ ფილოსოფიაში უდიდეს ადგილს იჭერს (იოანე პეტრიწი), მეორე მხრივ იმით, რომ იგი თამარ მეფის სამეფო კარზე XII საუკუნის დასასრულისთვის ქართველ მეზობლებთან (ჩახრუხაძე და შავთელი) მიერ უპირველესადაა აღიარებული როგორც საერო, ასევე საეკლესიო ავტორიტეტთა შორის.

არისტოტელეს ფილოსოფია გამხდარა ერთი არსებითი მსოფლმხედველობითი წყარო შოთა რუსთველისათვისაც.¹ როგორც ბემოთ მივუთითებდით, რუსთველის პოემაში შეინიშნება გვიანდელი შუასაუკუნეების მსოფლმხედველობითი პრობლემატიკის ახლებური, რენესანსული პოზიციით გადაწყვეტა. რუსთველის მსოფლმხედველობის ცენტრალურ საკითხებს სწორედ ის პრობლემები წარმოადგენს, რაც გვიანდელ შუასაუკუნეებში განვითარებულმა სქოლასტიკამ და არაბულმა არისტოტელიზმმა თანდათანობით მოიგანა. რუსთველი ამ პრობლემებს ადამიანური ლოგიკის, ამქვეყნიური სინამდვილის რეალობად მოაზრების, ადამიანურ გრძნობათა სამყაროს სიდიადის პრიმატით წყვეტს. ამ რთულ მსოფლმხედველობით პოზიციაზე მდგარი პოეტისათვის თეოლოგიურ-ფილოსოფიურ ბაზისს ძირითადად სამი სააზროვნო მიმართულება ქმნის: მაღალგანვითარებული ქრისტიანული

¹ ამჯერად რუსთველის არისტოტელესთან მიმართების მხოლოდ იმ პრობლემატიკაზე ვამახვილებ ყურადღებას, რომელიც წინამდებარე მონოგრაფიაში საგანგებო კვლევის საგანია. როგორც რუსთველოლოგიურ ლიგერატურაში გამოვლენილია, რუსთველი არისტოტელეს შეხედულებებს სხვა სფეროებშიც ემყარება, რომელთა შორის უფრო მნიშვნელოვანია პოეტის ლიგერატურულ-ესთეტიკური პოზიციის მიმართება არისტოტელეს „პოეტიკასთან“.

თეოლოგია (XII საუკუნის ქართული სასულიერო ლიტერატურა მოიცავდა აღრინდელი შუასაუკუნეების თითქმის მთელ ქრისტიანულ ბერძნულენოვან მწერლობას, მრავალგზის სხვადასხვა სტილით თარგმნილს, გადამუშავებულსა და გადაამრებულს ქართული ეროვნული თვალთახედვით), პლატონურ-ნეოპლატონური ფილოსოფია, რომელიც რუსთველთან მოდის უმთავრესად V საუკუნის ქრისტიანი მისტიკოს-ნეოპლატონიკოსი ფსევდო დიონისე არეოპაგელის ნაწერებით, და არისტოტელეს ფილოსოფია, ანუ ის ფილოსოფია, რომელსაც გვიანდელი შუასაუკუნეები არისტოტელურს უწოდებდა. პოეტი არისტოტელეს არ ახსენებს, მაგრამ ის პრინციპები, რომელზე დაყრდნობითაც მოქმედებენ მისი პოემის გმირები, ის მსოფლმხედველობითი პოზიცია, რომელზედაც თვითონ დგას, ამოდის არისტოტელური პოზიციიდან, ანდა გიპოლოგიურად უკავშირდება იმ შეხედულებებს, რომლებსაც დასავლეთ ევროპაში, და კერძოდ იტალიაში გვიანდელი შუასაუკუნეების და რენესანსის ეპოქის არისტოტელიანელები ავითარებდნენ. ეს გარემოება უფრო საყურადღებო გახდება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ პოეტი მოღვაწეობს XII–XIII საუკუნეების მიჯნაზე.

რუსთველის *ვეფხისტყაოსანში* ასახვა უპოვია არისტოტელეს მოძღვრებას სულის რაობაზე. არისტოტელეს მოძღვრების თანახმად, სული არ არის იგივე სხეული, მაგრამ არც არსებობს სხეულისაგან დამოუკიდებლად, სული სხეულის არსია (ἡ οὐσία) მისი განხორციელება ანუ დასრულებაა (ἡ ἐντελέχεια); სული არის სხეულის ფორმა (τὸ τὸν σῶματις εἶδος). სულის არისტოტელესეულმა განმარტებამ შუასაუკუნეების მოაზროვნეთა ყურადღებას მიიპყრო. იგი თავისებურად გამოვლინდა ბიზანტიურ პაგრისტიკასა და სქოლასტიკაში. აქედან კი ქართულენოვან სასულიერო მწერლობაშიც გადმოვიდა, კერძოდ, იოანე პეტრიწის თარგმანებით. სულის არისტოტელესეული დეფინიცია გაიზიარა არაბულმა არისტოტელიზმმა, კერძოდ, ავიცენამ და ავეროესმა. გვიანდელი შუასაუკუნეების ევროპაში სულის არისტოტელესეულ გააზრებას პირველად ალფრედ ინგლისელი დაეყრდნო. XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან იგი პოპულარული ხდება. სულის არისტოტელესეული განმარტება გაიზიარეს და საკუთარ კონცეფციებს მოარგეს თომა აქვინელმა, იოანე დუნს სკოტმა, მაისტერ ეკჰარტმა. თავისი პოემის დასაწყისში პოეტი მიმართვს ღმერთს: “ჰე ღმერთო ერთო, შენ შეჰქმენ სახე ყოვლისა განისა”(2). არისტოტელესეული ფილოსოფიური გერმინოლოგიის გათვალისწინებით, რუსთველისეული მიმართვა ღმერთისადმი ამგვარად შეიძლება გადმოვცეთ: ჰე ღმერთო ერთო, შენ შეჰქმენი ყოველი სული. ამ მიმართვას კი პოეტი იქვე გადამრდის ღმერთისადმი საკუთარი სულის ვედრებაში: „შენ დამიფარე, ძლევა მეც დათრგუნვად მე საგანისა; მომეც მიჯნურთა სურვილი, სიკვდილმე გასაგანისა, ცოდვათა შესუბუქება, მუნ თანა წასაგანისა” (2). ამგვარად, რუსთველი იცნობს სულის არისტოტელესეულ განსაზღვრებას, იმ თვალსაზრისს, რომელიც ევროპის თეოლოგიურ აზროვნებაში პოპულარული გახდა XIII საუკუნიდან. რა თქმა უნდა ნათქვამი იმგვარად არ უნდა გავიგოთ, თითქოს რუსთველმა უცვლელად შემოიგანა სულის არისტოტელესეული გაგება ქრისტიანულ თეოლოგიაში. რუსთველის მიერ სულის არისტოტელესეული დეფინიციაა მოხმობილი, ხოლო სულის შესახებ ზოგადი ქრისტიანული წარმოდგენა უცვლელადაა შენარჩუნებული.

კერძოდ, რუსთველის აზრით, თანახმად ქრისტიანული მრწამსისა, ყოველი სული ღმერთის შექმნილია, რაც ეწინააღმდეგება სულის არისტოტელესეულ კონცეფციას.¹

ვეფხისტყაოსანში ჩანს არისტოტელეს მეტაფიზიკური აზროვნების სხვა დეტალებიც, რომლებიც შუა საუკუნეებში პოპულარული იყო და მეცნიერულ ცოდნად ითვლებოდა. რუსთველის პოემაში ასახულია ემპედოკლეს ფილოსოფიიდან მომდინარე და შუასაუკუნეების სქოლასტიკაში დამკვიდრებული მოძღვრება ბუნების საგანთა ოთხი საწყისი ელემენტის შესახებ (წყალი, ჰაერი, ცეცხლი და მიწა). ამ შეხედულების დიდი პოპულარობა უპირველეს ყოვლისა იმით იყო განპირობებული, რომ იგი ფართოდ გააშუქა არისტოტელემ. *ვეფხისტყაოსანში* სიკვდილი გააზრებულია, როგორც სხეულის დაშლა სწორედ ამ ოთხი ელემენტისაგან, სულის მათგან გათავისუფლება და ამაღლება (სგრ. 1304).

რუსთველის პოემაში გამოვლენილია არისტოტელეს „მეტაფიზიკიდან“ მომდინარე და შუა საუკუნეებში უაღრესად პოპულარული კიდევ ერთი შეხედულება – მოძღვრება არსებობის მიზეზებზე. არისტოტელეს “მეტაფიზიკაში” ჩამოყალიბებულია მოძღვრება ყოველი არსების და საგნის ჭეშმარიტად არსებობის ოთხი მიზეზის შესახებ: მიზეზი მაგერიალური, ფორმალური, მოქმედი და დასრულებადი მიზეზი ანუ მიზანი. შუასაუკუნეების სქოლასტიკაში ეს თეორია პოპულარულია მისი სახეშეცვლილი ფორმითაც. ამ მოდიფიცირებული თეორიის თანახმად, გემოჩამოთვლილ ოთხ მიზეზს სათავეში უდგას მიზნობრივი ანუ დანიშნულებითი მიზეზი. რუსთველი, როგორც ჩანს, იცნობს მიზეზთა თეორიის ამ ორივე ნაირსახეობას. მის პოემაში იხსენიება მაგერიალური მიზეზი (“ნივთი”) და დანიშნულებითი მიზეზი (“ვალთ”) (სგრ. 148) და თანაც არა როგორც მხოლოდ მიზეზი თავისთავად, არამედ როგორც ყოველგვარი მიზეზი საზოგადოდ, ანუ როგორც სათავე მიზეზთა რიგისა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ რუსთველი შუასაუკუნეების მეტაფიზიკურ წიაღსვლაში არ იჭრება. იგი სქოლასტიკის პოზიციიდან არ მოიხმობს ამ გერმინოლოგიას. მის გამონათქვამში მხოლოდ ცოდნა ჩანს ამ შუასაუკუნეობრივი სქოლასტიკისა, რომელსაც ამ პერიოდში არისტოტელეს ფილოსოფიას უწოდებდნენ. სხვა მხრივ, იგი თავისი ეპოქის, ახალი აზროვნების, რენესანსული სულისკვეთების პოეტად რჩება, რომელიც ადამიანს ყოველგვარ შესაძლებელ სქოლასტიკურ დეფინიციებზე მაღლა აყენებს.¹

რუსთველის აზროვნების არისტოტელეს ფილოსოფიასა და გვიანდელი შუასაუკუნეების არისტოტელიზმთან მიმართების თვალსაზრისით კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია ეთიკის ძირითადი პრობლემების დასმა *ვეფხისტყაოსანში*. რუსთველისთვის, ისევე როგორც მოგვიანებით ევროპელი არისტოტელიანელებისთვის, ამქვეყნიური სრულქმნილების ეთიკური იდეალი ადამიანური ფილოსოფიის ცენტრში

¹ უფრო დაწვრილებით იხ. წინამდებარე მონოგრაფიის ქვეთავში:

„*ვეფხისტყაოსნის* „სახე ყოვლისა განისა“.

¹ უფრო დაწვრილებით იხილეთ წინამდებარე მონოგრაფიის ქვეთავში: „შუასაუკუნეების სქოლასტიკური გერმინები *ვეფხისტყაოსანში*.“

დგას. პოემის მიხედვით, ამქვეყნიური ყოფა თავისთავადი ღირებულების მოვლენაა. ადამიანური სრულქმნილება არ არის გააზრებული როგორც მხოლოდ და მხოლოდ გზა იმქვეყნიურ სასუფეველში შესასვლელად, იგი თავისთავად არის იდეალური ამქვეყნიური ყოფისათვის. რუსთველის მიხედვით ეთიკური ქცევის ნორმები არ არის დამოკიდებული მომავლისადმი იმედსა თუ შიშზე.

რუსთველი თეორიულადაც მოიაზრებს სრულქმნილი ადამიანის, იდეალური პიროვნების აუცილებელ სულიერ და ფიზიკურ მწეობებს, ანუ, არისგოგელეს სიკეთებით, ბრძნის და მისი პოემის იდეალურ პერსონაჟებს შეამკობს კიდევ ამ თვისებებით. რუსთველის მიერ დახასიათებულ მწეობათა (სგრ. 23) დიდი უმრავლესობა ეთანხმება არისგოგელეს “ნიკომაქეს ეთიკაში” ჩამოყალიბებულ მოძღვრებას ადამიანის სულიერ და ფიზიკურ სრულქმნილებათა თაობაზე. რუსთველთან თავისებურებას ქმნის რაინდული ეთიკისათვის დამახასიათებელი ორიოდე სპეციფიკური თვისება. საერთოა რუსთველსა და არისგოგელეს შორის: სიბრძნე – σοφία, სიუხვე – ἐλαιοπλουτος, სიმდიდრე – πλοῦτος, გონება – σύνεσις, დათმობა – ἑξαρτάσεια, “მძლეთა მებრძოლთა მძლეობა” – ἀνδρεία, მოცალეობა – σχιζή. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ მოცალეობა – σχιζή რუსთველსაც არისგოგელეს მსგავსად, თავისუფალ და თვითკმარ შემეცნებით მოღვაწეობად ესმის და მას პიროვნების ფიზიკურ-მწეობრივ სრულქმნილებათა შორის მიუჩენს ადგილს (იხ. მონოგრაფიის გვ. 306-337).

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა მწეობრივ-ფიზიკური სრულქმნილება პოემაში გახსნილი და გააზრებულია არისგოგელეს ეთიკური კონცეფციის გათვალისწინებით. არისგოგელეს ეთიკური მოძღვრების საფუძველში ძევს ე. წ. „საშუალის“ ცნობილი დოქტრინა. ფილოსოფოსის აზრით, ყოველგვარი მოქმედების, მწეობრივი სრულქმნილების და სათნოების უმაღლესი ნორმა ყოველთვის არის საშუალი, რომელიც თავისუფალია ორი უკიდურესობისაგან – სიჭარბისა და უკმარისობისაგან. თითქმის ყველა საუკეთესო თვისება, ყოველი პრინციპული ქმედება რუსთველის პოემის გმირებისა ეფუძნება ამ თვალსაზრისს (იხ. მონოგრაფიის გვ. 392-395).

პოემაში გაიდიალებული სიყვარული საუკეთესო საშუალია ორ უკიდურესობას – ღვთაებრივ სიყვარულსა და სიძვას შორის. პოეტის ამგვარი პოზიცია ჩანს არა მხოლოდ პოემის პერსონაჟთა მხატვრული სახეების ანალიზით, არამედ რუსთველისეულ სიყვარულის თეორიაშიც, რომელიც თეორიულადაა ჩამოყალიბებული *ვეფხისტყაოსნის* პროლოგში (სგრ. 20–22).

არისგოგელეს აზრით, სიუხვე არის საშუალი ორ უკიდურესობას – მფლანგველობასა და სიძუნწეს შორის. იგი უპირველესია ეთიკურ სრულქმნილებათა რიგში და ხალხში ყველაზე დიდი პოპულარობით სარგებლობს. რუსთველის პოემაში სიუხვის თაობაზე ასახულია სწორედ ეს თვალთახედვა და მითითებულია ზემოდასახელებულ ორივე უკიდურესობაზე: “საბოძვარ-ხშირობასა” და “სიძუნწეზე” (სგრ. 61–62).

არისგოგელეს მგკიცებით, ინტელექტუალურ სრულქმნილებათა შორის უპირველესი არის გონება. გონება,

რუსთველის აზრითაც, მიჩნეულია ადამიანობის უმაღლეს, საუკეთესო გამოვლინებად.

არისტოტელეს აზრით, ყველაზე უფრო აუცილებელი ცხოვრებისათვის არის მეგობრობა. შემთხვევითი არ არის, რომ ფილოსოფოსი თავის ეთიკურ თხზულებათა რამდენიმე წიგნს სწორედ მეგობრობას უძღვნის. ის თვალსაზრისი, რომელიც მეგობრობაზე *ვეფხისტყაოსანში* არის ჩამოყალიბებული, გვაფიქრებინებს, რომ რუსთველი იცნობდა ბერძენი ფილოსოფოსის შესაბამის მოძღვრებას¹.

არისტოტელემ შექმნა თავისებური მოღელი იდეალური პიროვნებისა, რომელსაც იგი დიდსულოვანს უწოდებს. *ვეფხისტყაოსნის* ე.წ. იდეალური პერსონაჟები, თავიანთი ქცევით ხშირ შემთხვევაში პრინციპულად ემსგავსებიან არისტოტელესეული დიდსულოვანის სახეს.

რუსთველის პოემაში არისტოტელესეული ნაკადი შეინიშნება არა მხოლოდ ეთიკური კონცეფციების ცალკეული დეტალების მსგავსებაში, არამედ უფრო პრინციპულადაც: *ვეფხისტყაოსანში* ეთიკის ძირითადი პრობლემები გააზრებულია არისტოტელეს ეთიკური იდეალის მიხედვით, სწორედ იმ იდეალის მიხედვით, რომელიც უაღრესად პოპულარული იყო გვიანდელი შუასაუკუნეებისა და რენესანსის ეპოქათა ევროპის ქრისტიანულ აზროვნებაში: *ვეფხისტყაოსნის* პერსონაჟთა მოქმედების პრინციპების მიხედვით, უმაღლესი სიკეთე, მსგავსად არისტოტელესეული ეთიკური კონცეფციისა, ბედნიერებაში მდგომარეობს და ამ ბედნიერების შინაარსი არის ადამიანი და სიცოცხლე. პოემაში ქველმოქმედებაც, არისტოტელეს კვალობაზე, გააზრებულია როგორც საშუალება სიკეთის ანუ ბედნიერების მისაღწევად. ასე რომ, რუსთველის გმირები იბრძვიან ამქვეყნიური ბედნიერებისთვის, ხოლო გზა და საშუალება ამ ბედნიერების მისაღწევად მათ მიაჩნიათ ქველმოქმედებად და სათნოებად.

ამგვარად, არისტოტელეს ეთიკურ კონცეფციაზე დაყრდნობით რუსთველს თავისებური გარდატეხა შეაქვს შუასაუკუნეების ტრადიციულ ეთიკურ იდეალში და ამ გზით მიისწრაფვის იმ გზის აზროვნებისაკენ, რომელიც დასავლეთში რენესანსის ეპოქაში დამკვიდრდა.

ბემოთ თქმული არ უნდა იქნას გაგებული იმგვარად, თითქოს რუსთველი იყოს არისტოტელიანელი. რუსთველთან არისტოტელესური (ისევე როგორც პლატონური) შემოგანილია ქრისტიანულ თეოლოგიურ სისტემაში. რუსთველისათვის არისტოტელესური ნაკადი მხოლოდ ერთი წყაროა საკუთარი, ორიგინალური, ქართულ ეროვნულ ფესვებზე აღმოცენებული და ქრისტიანული აზროვნების წიაღში ჩამოყალიბებული მსოფლმხედველობითი პოზიციისა, რომელიც თავისთავად რუსთველის დროისათვის ახლებური სიგვევაა „ქრისტიანული რელიგიურ-სამოგადოებრივი და ლიტერატურულ-ფილოსოფიური აზრის პროცესში.

¹ უფრო დაწვრილებით იხილეთ: წინამდებარე მონოგრაფიის ქვეთავში: „*ვეფხისტყაოსნის* მეგობრობის კონცეფციის ინტერპრეტაციისათვის.“